

BUDOUCNOST JEDNÉ ILUZE

I.

Když po nějaký čas žijeme v určité kultuře a často jsme se snažili vyzkoumat její vznik a cesty dalšího vývoje, pocítíme nakonec pokušení podívat se jiným směrem a zeptat se, jaký osud čeká tuto kulturu v budoucnu, jaké proměny jsou jí určeny. Záhy však zjistíme, že podobné zkoumání je od prvopočátku čtenými momenty znehodnoceno. Předně tím, že jen nemnozí dokáží přehlédnout lidské konání v celém rozsahu; čím méně však člověk ví o minulém a současném, tím nejistější bude jeho úsudek o budoucím. Dále pak proto, poněvadž právě při tomto posuzování hraje subjektivní očekávání jedince těžko ocenitelnou úlohu; toto očekávání je závislé na ryze osobních předpokladech vlastní zkušenosti, více nebo méně optimistického postoje k životu, jak mu jej diktuje jeho temperament, úspěch či neúspěch. Konečně zde působí zvláštní okolnost, že lidé prožívají svou přítomnost zpravidla naivně, aniž jsou schopni hodnotit její obsah; musí k ní nejprve získat odstup, tj. přítomnost se musí stát minulostí, mají-li z ní získat hlediska k posouzení budoucnosti.

Kdo tedy podlehne pokušení předpovídat pravděpodobnou budoucnost naší kultury, měl by si připomenout prve zmíněné námitky stejně jako nespolehlivost

každé předpovědi. Pro mne z toho vyplývá, že jen co určím její pozici v širším celku, spěšně uniknu před příliš velkým úkolem do malé dílčí oblasti, jíž též dosud náležela moje pozornost.

Lidská kultura - míním tím vše, čím se lidský život povznesl nad svoje animální podmínky a čím se liší od života zvířat, aniž rozlišuji kulturu a civilizaci - nám ukazuje dvě stránky. Jedna obsahuje všechno vědění a dovednosti, které si lidé osvojili, aby ovládli přírodní síly a získali statky k uspokojení svých potřeb, druhá zahrnuje všechna zařízení nutná k uspořádání lidských vztahů, zejména k rozdělování dosažitelných statků. Oba směry kultury nejsou na sobě nezávislé, za prvé proto, že vzájemné vztahy lidí jsou hluboce ovlivňovány mírou pudového uspokojení, umožněnou existujícími statky, za druhé pak tím, že i člověk může být pro jiného člověka statkem, pokud je využíván jako pracovní síla nebo sexuální objekt, za třetí však proto, že každý jedinec je potencionálně nepřítelem kultury, která má být přece zájmem všelidským. Je pozoruhodné, že lidé, ač stěží mohou existovat osamoceni, přesto pocítují oběti, uložené jim kulturou v zájmu soužití, jako velmi obtížné. Kulturu je tedy nutno hájit proti jednotlivci a její zařízení, instituce a příkazy slouží této úloze; jejich účelem je nejen zajištění jisté dělby statků, ale též její udržování, dále pak musí chránit proti nepřátelským hnutím lidí vše, co slouží k podmanění přírody a výrobě statků. Lidské výtvořiny lze snadno zbořit a věda i technika, které je zbudovaly, mohou být použity i k jejich zničení.

Tak získáváme dojem, že kultura je něco, co bylo uloženo zdráhající se většině menšinou, která se dokázala zmocnit donucovacích prostředků. Přirozeně lze připustit, že tyto obtíže netkví v podstatě kultury samé,

nýbrž že jsou podmíněny nedokonalostí dosavadních kulturních forem. Vskutku není těžké tyto nedostatky ukázat. Kdežto v ovládnutí přírody lidstvo neustále pokračovalo a může ještě větší pokroky očekávat, v uspořádání lidských věcí není podobný pokrok patrný a v každé době se asi jako dnes mnoho lidí ptalo, stojí-li vůbec za to tenhle kus kulturního zisku bránit. Řeklo by se, že musí být možné nově uspořádat lidské vztahy, zbavit se příčin nespokojenosti s kulturou tím, že se vzdáme nátlaku a potlačování pudů, aby se lidé nerušení vnitřními sváry mohli věnovat získávání a užívání statků. Byl by to zlatý věk, ale je otázkou, dá-li se takový stav uskutečnit. Spíše se zdá, že se každá kultura musí budovat na nátlaku a na zřikání se pudů; ani se nezdá jisté, že by většina byla ochotna i bez nátlaku pracovat tak, jak toho je zapotřebí k získávání nových životních statků. Musí se počítat se skutečností, že jsou ve všech lidech destruktivní, tedy antisociální a antikulturní tendence, které u mnohých lidí jsou tak silné, že určují jejich chování ve společnosti.

Této psychologické skutečnosti přísluší při posuzování lidské kultury rozhodující význam. Jestliže se nejprve mohlo usuzovat, že podstatou kultury je ovládnutí přírody pro dobývání životních statků a že kulturu ohrožující nebezpečí možno odstranit účelným rozdělením statků mezi lidi, zdá se nyní těžiště přesunuto z materiálního na duševní. Rozhodující je, zda a nakolik se podaří zmenšit tíhu lidem uložených pudových obětí, smířit je s nimi a odškodnit je za ty nevyhnutelné. Donucování ke kulturní práci se přitom nelze vzdát stejně jako ovládnutí masy menšinou, protože masy jsou líné a nechápavé; nerady se zřikají pudů, argumenty o nevyhnutelnosti takového odříkání je nepřesvědčují, povzbuzují se navzájem v nevázanosti.

Pou-

ze vlivem příkladných jedinců, které uznají za své vůdce, se dají přimět k pracovním výkonům a odříkání, na něž je trvání kultury odkázáno. Všechno je dobré, jsou-li tito vůdcové osoby s pronikavým vhledem do nezbytností života, schopní ovládat vlastní pudová přání. Hrozí jim však nebezpečí, že k udržení svého vlivu povolí naše víc než ona jim, a proto je třeba, aby na ní byli nezávislí volným použitím prostředků moci. Stručně řečeno, dvě obecně rozšířené lidské vlastnosti zaviňují, že kulturní zařízení se mohou udržet pouze jistou mírou nátlaku, lidé totiž nepracují dobrovolně rádi a argumenty nic nezmohou proti jejich vášním.

Vím, co se bude proti těmto vývodům namítat. Řekne se, že zde vylíčený charakter lidských mas, jako důkaz nezbytnosti nátlaku ke kulturní práci, je sám jen následkem chybných kulturních zařízení, jejichž působením se lidé stali **zatrpkými**, mstivými a nepřístupnými. Nové generace, vychované s láskou a v úctě k myšlení, které poznají zavčas dobrodiní kultury, budou k ní mít jiný poměr, budou ji považovat za svůj nejvlastnější majetek a budou pro její uchování ochotny přinášet potřebné oběti v práci i uspokojování pudů. Obejdou se bez donucování a budou se jen málo lišit od svých vůdců. Že takové lidské masy dosud v žádné kultuře neexistovaly, je způsobeno tím, že ještě žádná kultura nedokázala tímto způsobem již od dětství lidi ovlivňovat.

Lze pochybovat, zda je možno vůbec nebo již teď, za současného stavu našeho ovládání přírody, uskutečnit taková kulturní zařízení; lze se ptát, odkud se vezme množství vynikajících, neomylných a nesobeckých vůdců, kteří by se museli stát vychovateli budoucích generací. Je možno mít hrůzu před nesmírností nátlaku nezbytného k uskutečnění těchto záměrů. Velkole-

post tohoto plánu, jeho význam pro budoucnost lidské kultury nelze popřít. Spočívá zajisté v psychologickém poznání, že člověk je vybaven nejrozmanitějšími pudovými vlohami, jejichž konečné zaměření je určeno ranými dětskými zážitky. Hranice vychovatelnosti člověka jsou proto též hranicemi takové kulturní proměny. Je možno pochybovat, zda a nakolik může jiné kulturní prostředí zahladit ony dvě lidské vlastnosti, které tak ztěžují řízem lidských věcí. Experiment nebyl dosud proveden. Následkem chorobné vlohy nebo přílišné síly pudu zůstane asi vždy určité procento lidí asociální. Jestliže se však podaří tuto dnešní kultuře nepřátelskou většinu snížit na menšinu, dosáhne se tím velmi mnoho, snad všeho, čeho se dosáhnout dá.

Nechci vyvolat dojem, že jsem příliš odbočil od předurčené cesty svého zkoumání. Proto výslovně ujišťuji, že nechci posuzovat velký kulturní experiment, který v současnosti probíhá v širé zemi mezi Evropou a Asií. Chybí mi věcné znalosti i schopnost rozhodnout o jeho uskutečnitelnosti, posuzovat účelnost použitých metod nebo měřit nevyhnutelnou propast mezi záměrem a provedením. Co se tam připravuje, vymyká se jako nehotové oněm úvahám, k nimž poskytuje látku naše dávno konsolidovaná kultura.

II

Znenadání jsme přešli z ekonomiky do oblasti psychologie. Zprvu jsme byli v pokušení hledat kulturní vlastnictví v existujících stacích a zařízeních k jejich rozdělování. Každá kultura spočívá na donucování k práci a zříkání se pudů a vyvolává proto nevyhnutelně

opozici těch, kdož jsou těmito požadavky postiženi, z čehož vyplývá, že statky samy, prostředky k jejich získám a zařízení k jejich rozdělování nemohou být jedinou podstatou kultury; jsou přece ohroženy odporem a ničivostí účastníků kultury. Ke statkům teď přistupují prostředky umožňující kulturu hájit, prostředky donucovací i jiné, jimiž se lidé s kulturou smiřují a jsou za své oběti odměňováni. Tyto prostředky lze označit jako duševní vlastnictví kultury.

V zájmu jednotné terminologie označíme skutečnost, že pud nemůže být uspokojen - tedy odepření a instanci, která toto odepření ukládá, popř. zákaz a stav, který tento zákaz vyvolává -, za strádám. Dále je třeba rozlišit strádání, které postihuje všechny, a to, které postihuje jen skupiny, třídy nebo jednotlivce. První strádání je nejstarší: zákazy, jež je způsobily, zahájily oddělování kultury od animálního prastavu před mnoha tisíciletími. Ke svému překvapení zjišťujeme, že je toto strádání ještě stále účinné, že stále ještě tvoří jádro nepřátelství vůči kultuře. Pudová přání, frustrovaná kulturou, se rodí s každým dítětem vždy znovu. Jedna třída lidí, neurotici, reaguje již na tato odepření asociálně. Taková pudová přání jsou incest, kanibalismus a krvelačnost. Zní podivně, když řadíme tato přání, v jejichž zavrhování se všichni lidé zdají být jednotní, k oněm, o jejichž povolení či zákaz se v naší kultuře tak živě zápolí, avšak psychologicky je to oprávněno. Kulturní chování vůči těmto nejstarším pudovým přáním není též nikterak stejné; jen kanibalismus se jeví všem jako zakázaný a neanalytickému pohledu jako zcela překonaný; sílu incestních přání můžeme ještě za zákazem vycítit a k vraždě v naší kultuře za určitých podmínek ještě dochází, dokonce se přikazuje. Je možné, že v budoucím vývoji kultury se budou

jevit ještě další, dnes zcela přijatelná přání stejně nepřijatelnými, jako jsou dnes přání kanibalská.

Již při těchto nejstarších zřeknutích se pudů je třeba vzít v úvahu psychologický faktor, který si zde svůj význam podrží natrvalo. Není pravda, že se lidská duše od nejstarších časů nijak nevyvinula a že v protikladu k pokrokům vědy a techniky zůstala dodnes stejná jako na počátku dějin. Jeden z těchto duševních pokroků zde můžeme dokázat. Náš vývoj směřuje k tomu, že se vnější tlak zvolna proměňuje ve vnitřní tím, že si jej svými příkazy podřizuje zvláštní psychická instance, lidské Nadjá.¹ Každé dítě nám předvádí postup této přeměny, teprve jejím průběhem se stává morálním a sociálním. Toto zesílení Nadjá je nejvýše cenným psychologickým kulturním vlastnictvím. Osoby, u nichž se plně uskutečnilo, se mění z protivníků kultury v její nositele. Čím více jich v některé kulturní oblasti je, tím je tato zajištěnější, tím dříve se může vzdát vnějších donucovacích prostředků. Míra tohoto zvnitřnění je dle jednotlivých zákazů pudů různá. Pro zmíněné nejstarší kulturní požadavky - pomineme-li nežádoucí výjimku neurotiků - zdá se být zvnitřnění do značné míry dosaženo. Když se zabýváme jinými pudovými požadavky, zjišťujeme, že se tento poměr mění. S překvapením a obavou pozorujeme, že většina lidí poslouchá příslušné kulturní zákazy jen pod vnějším nátlakem, tedy pouze tak dlouho a tam, kde se musí tohoto nátlaku bát. To se týká i tak zvaných morálních kulturních požadavků, jež jsou rovnoměrně určeny všem. Právě sem náleží většina toho, co se dovídáme o morální nespolehlivosti člověka. Množství

¹ Srov. *Já a Ono*, kap. III, a *Nespokojenost v kultuře*, kap. VII a VIII.

kulturních lidí, kteří se bojí vraždy nebo incestu, neodpírají si uspokojení své lakoty, svých agresivních a sexuálních choutek, škodí jiným lidem lží, podvodem, pomluvou, mohou-li tak činit beztrestně, a stejně tomu asi bylo po všechny kulturní věky.

Při omezeních, jež se vztahují jen na určité společenské třídy, se setkáváme rovněž s hrubými poměry, což se nikdy nepopírá. Lze očekávat, že ponižované třídy budou privilegovaným závidět jejich výsady a že učiní všechno, aby se zbavily přemíry svého strádání. Kde to není možné, udržuje se v takové kultuře trvalá nespokojenost, která může vést k nebezpečným vzpourám. Když však kultura nepřekoná stav, kdy uspokojování jedněch vyžaduje utlačování druhých, snad většiny - a tak tomu je ve všech současných kulturách -, je pochopitelné, že tito utlačovaní intenzivně nenávidí kulturu, kterou svou prací umožňují, na jejichž statcích se však jen nepatrně podílejí. Zvnitřnění kulturních zákazů nelze pak u utlačovaných očekávat. Spíše nebudou tyto zákazy uznávat, budou se snažit tuto kulturu zničit, případně odstranit i její předpoklady. Nepřátelství těchto tříd vůči kultuře je tak očividné, že se k vůli němu přehlédlo spíše latentní nepřátelství lépe obdařených společenských vrstev. Netřeba říkat, že kultura, která neuspokojuje tak značný počet svých účastníků a dohání je ke vzpouře, nemá naději na přetrvání, a ani si je nezaslouží.

Míra zvnitřnění kulturních předpisů - populárně a nep psychologicky vyjádřeno: morální úroveň účastníků kultury - není jediný duševní statek, který při hodnocení kultury přichází v úvahu. Dále tu jsou ideály a umělecké výtvoř, tj. uspokojení, které z nich lze získat.

Příliš snadno podléháme sklonu přijmout mezi duševní majetek kultury její ideály, to jest ohodnocení,

kteřé výkony jsou nejvyšší a máme proto o ně nejvíce usilovat. Zprvu se zdá, jako by tyto ideály určovaly výkony příslušné kulturní oblasti; ve skutečnosti se však asi ideály spíše tvoří podle prvních výkonů, které umožnilo spolupůsobení vnitřního nadání a vnějších poměrů kultury; tyto první výkony byly pak stanoveny jako ideál pro další následování. Uspokojení, které ideál poskytuje účastníkům kultury, je tedy narcistické povahy, spočívá na hrdosti ze zdařilých výkonů. Ke své úplnosti potřebuje srovnání s jinými kulturami, které se věnovaly jiným výkonům a vyvinuly jiné ideály. Pro tyto rozdíly si každá kultura osobuje právo podceňovat druhé. Tak vedou kulturní ideály k rozdvojení a zneprátení různých kulturních okruhů, jak je to nejzřetelněji patřno mezi národy.

Narcistické uspokojení z kulturního ideálu náleží též k oněm silám, které úspěšně čelí kulturnímu nepřátenství uvnitř kulturní oblasti. Nejen privilegované třídy, které dobrodiní této kultury využívají, ale také utlačovaní se na něm mohou podílet, protože za újmy ve vlastní kulturní oblasti je odškodňuje oprávnění pohrdat cizinci. Člověk je sice jen ubohý, dluhy a válečnou službou soužený plebejec, ale zato Říman podílí se na úloze ovládat jiné národy a předpisovat jim zákony. Tato identifikace utlačovaných s vládnoucími a vykořisťujícími třídami je však jen částí širší souvislosti. Utlačovaní se mohou na vykořisťující rovněž afektivně vázat, mohou vzdor svému nepřátenství spatřovat ve svých pánech své ideály. Kdyby neexistovaly takové v podstatě uspokojující vztahy, nebylo by možno pochopit, že se tolikéřé kultury přes oprávněné nepřátenství velkých mas tak dlouho udržely.

Jiného druhu je uspokojení, které poskytuje účastníkům kultury umění, ač zpravidla zůstává nepřístupné

těžkou prací vyčerpaným masám, jimž se též nedostalo náležité výchovy. Jak jsme dávno poznali, poskytuje umění náhradní uspokojení za nejstarší, stále ještě nejhlouběji pocíťovaná kulturní zřeknutí, a smiřuje proto jako nic jiného s nezbytností přinášet příslušné oběti. Umělecké výtvořiny též vyvolávají pocity identifikace - které každý kulturní okruh nutně potřebuje - tím, že podněcují společně prožívané a vysoce oceňované emoční zkušenosti; slouží však též narcistickému uspokojení znázorňováním výkonů a výrazným připomínáním ideálů příslušné kultury.

Nepřipomněli jsme dosud snad nejvýznamnější část psychického inventáře kultury. Jsou to její náboženské představy v nejširším slova smyslu, jinak řečeno, jak později dokážeme, její iluze.

III

V čem je zvláštní hodnota náboženských představ?

Mluvili jsme o nepřátelství vůči kultuře, vyvolaném jejím tlakem, jejím požadavkem zříkat se pudů. Kdybychom si tyto zákazy odmyslili, bylo by možno zvolit si za sexuální objekt každou ženu, která by se nám líbila, bylo by možno bez rozmyšlení zabít soka nebo toho, kdo by jinak stál v cestě, druhému by se též mohlo cokoli bez dovolení odejmout. Jak by to bylo krásné, jakým nepřetržitým uspokojením by pak život byl! Ale záhy se objeví první nesnáz. Ostatní mají přesně stejná přání jako já a nebudou se mnou jednat šetrněji než já s nimi. Takové zrušení kulturních omezení může tedy neomezeně obšťastnit jen jedince, tyрана, diktátora, který na sebe strhl všechny mocenské prostřed-

ky, a i on si musí důvodně přát, aby ostatní zachovávali alespoň jeden kulturní příkaz: nezabiješ.

Ale jak nevděčné, jak krátkozraké by bylo pokoušet se o odstranění kultury. Co by potom zbylo, je přírodní stav a ten je mnohem nesnesitelnější. Příroda by od nás ovšem nežádala žádná pudová omezení, ponechala by nám volnost, ale má svůj zvláště účinný způsob, jak nás omezovat. Zahubí nás chladně, krutě, bezohledně, jak se nám zdá, možná právě když se oddáváme svému uspokojení. Právě proti těmto ohrožením přírodou jsme se přece spojili a vytvořili kulturu, která má kromě jiného též umožnit naše soužití. Hlavní úlohou kultury, jejím nejvlastnějším důvodem je přece chránit nás před přírodou.

Je známo, že se jí to namnoze už nyní dobře daří, později to zřejmě bude umět ještě mnohem lépe. Ale nikdo se klamně nedomnívá, že příroda je podmaněna už dnes; nemnozí se odvažují doufat, že bude jednou člověku zcela podřízena. Jsou tu živly, které jako by se vysmívaly každému lidskému nátlaku, země se chvěje, trhá, pohřbívá lidi i jejich díla, rozběsněná voda vše zaplavuje a potápí, divá smršť, nemoci, v nichž jsme teprve nedávno rozeznali útoky jiných živých bytostí, konečně bolestná záhada smrti, proti níž se dosud nenašla a nejspíše ani nenajde žádná bylina. S těmito mocnostmi povstává příroda proti nám velkolepá, krutá, neúprosná, předvádí nám znovu naši slabost a bezmocnost, z nichž jsme se kulturní prací pokoušeli uniknout. Pociťujeme mezi lidmi jinak vzácný, radostně povznášející dojem, když tváří v tvář nějaké živelné pohromě zapomenou na svou kulturní rozervanost, na všechny vnitřní těžkosti a nepřátelství a rozpomenou se na svou velkou společnou úlohu - sebezáchovu vůči přesile přírody.

Jak pro lidstvo jako celek, tak i pro jednotlivce je život těžko snesitelný. Část strádání mu ukládá jeho kultura, kus utrpení mu připravují druzí lidé, ať už navzdory kulturním předpisům nebo v důsledku nedokonalosti této kultury. K tomu přistupuje to, čím mu škodí nepodrobená příroda - říká se tomu osud. Následkem tohoto stavu by měl být trvalý stav úzkostného očekávání a těžká urážka přirozeného narcismu. Jak reaguje jedinec na ubližování kulturou a lidmi, již víme: vyvine příslušnou míru odporu vůči kulturním zařízením, tedy nepřátelství vůči kultuře. Ale jak se brání proti přesile přírody, osudu, jež hrozí jemu i všem ostatním?

Kultura ho této námahy zbaví, postará se o všechny stejně; je pozoruhodné, že téměř všechny kultury si tu počínají stejně. Nepřestávají plnit svou úlohu ochraňovat lidi před přírodou, jen v m pokračují jinými prostředky. Je to mnohostranná úloha - těžce ohrožené sebevědomí člověka vyžaduje útěchu, svět i život je třeba zbavit hrůz, nadto žádá odpověď i lidská zvědavost, poháněná silným praktickým zájmem.

Již prvním krokem lze mnoho získat. Je to polidštění přírody. Neosobním silám a osudům se nelze přiblížit, zůstávají věčně cizí. Jestliže však běsní v živlech vášně jako ve vlastní duši, když ani smrt není nic přirozeného, ale zlovolná násilnost, když všude v přírodě člověka obklopují bytosti, jež zná z vlastní společnosti, tehdy úlevně vydechne, cítí se doma v cizím a zlověstném², může svou nesmyslnou úzkost psychicky

² „... ér fiihlt sich heimisch im Unheimlichen“: těžko přeložitelné slovo „unheimlich“ znamená mj. „zlověstný“, ale také „ne--domáci, cizí“; etymologický a sémantický rozbor tohoto slova provádí Freud v esejí *Das Unheimliche*, 1919, GW XII.

zvládnout. Je snad ještě bezbranný, avšak už ne bezmocí ochromený, může alespoň reagovat, snad už ani není zcela bezbranný, může proti okolním násilnickým mocnostem užít stejných prostředků, jichž užívá ve své společnosti, může je zaklínat, chlácholit, podplácet a uloupit jim tímto ovlivňováním část jejich moci. Taková náhrada přírodní vědy psychologii nepřináší jen okamžitou úlevu, ukazuje i cestu k dalšímu zvládnutí situace.

Tato situace není přece nic nového, má infantilní pravzor. Je vlastně jen jeho pokračováním, protože tak bezmocní jsme už jednou byli jako malé děti vůči rodičům, jichž jsme se měli proč bát, zejména otce; chránili nás však také proti tehdejší nebezpečím. Tak se obě situace přirozeně sblížily. Jako ve snovém životě tu hrálo významnou úlohu přání. Předtucha smrti přepadne spícího, chce ho uložit do hrobu, ale snová práce umí zvolit podmínku, kterou se i tato obávaná událost stane splněním přání; snící se vidí ve starém etruském hrobě, do něhož sestoupil s blaženým pocitem uspokojení svých archeologických zájmů.³ Podobně nedělá člověk z přírodních sil prostě lidi, s nimiž by mohl jednat jako se sobě rovnými, to by se neshodovalo s mocným dojmem, který v něm vyvolávají, ale propůjčí jim charakter otce. Udělá z nich bohy, přičemž se řídí nejen infantilním, ale jak jsem se pokusil ukázat,⁴ též fylogenetickým vzorem.

Postupně se uskuteční první pozorování pravidelnosti a zákonitosti přírodních jevů, a přírodní síly tím ztrá-

³ Jde o Freudův vlastní sen; srov. *Vyklad snů*, kap. VI, G; GW II-III, 457.

⁴ *Totem a tahu*, kap. IV, odd. 6; GW IX.

cejí své lidské rysy. Ale lidská bezmocnost trvá a s ní i touha po otci a božstvech. Bohové si uchovávají svou trojí úlohu: **zažehnávat** hrůzy přírody, smiřovat s krutostí osudu, zvláště se smrtí, a **odškodňovat** za utrpení a strádám, která člověku ukládá kulturní soužití.

Ale pozvolna zde dochází k přesunu důrazu. Člověk pozoruje, že přírodní jevy probíhají podle vnitřní nutnosti; bohové jsou dozajista pány přírody, zařídili ji tak a mohou ji už nyní přenechat samu sobě. Jen příležitostně zasahují do jejího běhu tak zvanými zázraky, jako by chtěli ujistit, že se ze své původní mocenské sféry ničeho nevzdali. Pokud se týče rozdělování osudů, zbývá nepříjemné tušení, že se s lidskou bezradností a bezmocí nedá nic dělat. Tady selhávají bohové nejčastěji; jestliže tvoří osud sami, je jejich úradek nevyzpytatelný; nejnadanější národ starověku vytušil, že Moira je povýšena nad bohy a že i bohové mají své osudy. Čím více se příroda osamostatňuje a bohové se od ní vzdalují, tím usilovněji se všechna očekávání obracejí k jejich třetí funkci, tím více se stává jejich vlastní doménou morálka. Boží úlohou je nyní vyrovnávat nedostatky a škody kultury, všímat si utrpení, která si ve svém soužití lidé vzájemně působí, bdít nad uskutečňováním kulturních předpisů, které lidé tak špatně dodržují. Kulturním příkazům samým se přisoudí božský původ, vyzdvihnou se nad lidskou společnost, rozšíří se na přírodu a všechno světové dění.

Tak se z potřeby učinit lidskou bezmocnost snesitelnější vytvoří soubor představ sestavený ze vzpomínek na bezmocnost vlastního i všelidského dětství. Je zřejmé, že toto vlastnictví chrání člověka ve dvojnásobném směru - proti ohrožení přírodou a osudem i proti poškození lidskou společností. V souvislosti to znamená: život na tomto světě slouží vyššímu účelu, který se sice nedá

lehce uhodnout, ale jistě vede k zdokonalení lidské bytosti. Objektem tohoto povýšení a povznesení má být pravděpodobně lidské duchovno, duše, která se v průběhu času pomalu a zdráhavě oddělila od těla. Vše, co se na tomto světě děje, uskutečňuje úmysly nás přesahující inteligence, která obtížně sledovatelnými cestami a oklikami řídí všechno k dobrému, to jest pro nás potěšujícímu konci. Nad každým bdí dobrotivá, jen zdánlivě přísná prozřetelnost, která nedopustí, abychom se stali hříčkou mocných a bezohledných přírodních sil; ani smrt není zničením, návratem do anorganického bezživotí, ale začátkem nového druhu existence, cestou k vyššímu vývoji. A na druhé straně tytéž mravní zákony, vytvořené našimi kulturami, vládou i všemu světovému dění, jsou jen chráněny nejvyšší soudcovskou instancí s nekonečnou mocí a důsledností. Vše dobré bude nakonec odměněno, vše zlé potrestáno, když ne v tomto světě, tedy v existencích pozdějších, posmrtných. Tím jsou všechny hrůzy, útrapy a strážně života zahlazovány; posmrtný život navazující na život pozemský jako neviditelná část spektra na viditelnou přináší onu dokonalost, kterou jsme tu snad postrádali. A vrcholná moudrost, která řídí tento proces, věčná dobrotivost, která se v něm projevuje, spravedlnost, která se v něm prosazuje, jsou vlastnosti božských bytostí, které stvořily nás i celý svět, či spíše vlastnosti té jediné božské bytosti, ve kterou se v naší kultuře sloučili všichni pradávni bohové. Lid, který poprvé takové soustředění božských vlastností dokázal, byl na tento pokrok nemálo hrdý. Odhalil otcovské jádro odedávna ukryté v každé božské postavě; v podstatě to byl návrat k historickým počátkům ideje boha. Nyní, když byl bůh jediný, mohl vztah k němu znovu nabýt vroucnosti a intenzity poměru dítěte k otci. Kdo však pro otce tolik vykonal,

chtěl byt též odměněn, stát se alespoň nejmilovanějším dítětem, národem vyvoleným.⁵ Mnohem později vznáší zbožná Amerika nárok byt *God's own country* a pro jednu z forem uctívání božstva je to výstižné.

Náboženské představy procházely přirozeně dlouhým vývojem a v různých kulturách se uchovaly v různých fázích. Zvolil jsem jednu takovou vývojovou fázi, která nejspíše odpovídá naší dnešní bělošské, křesťanské kultuře. Je snadno patrné, že ne všechny části tohoto celku se k sobě stejně dobře hodí, že nejsou zodpovězeny všechny naléhavé otázky, že se dá stěží popřít rozpor s každodenní zkušeností. Ale v současné podobě se tyto - v nejširším smyslu náboženské - představy cení jako nejdrahocennější kulturní vlastnictví, jako to nejhodnotnější, co nám kultura poskytuje, cení se více než umění dobývat poklady země, zajistit lidem potravu nebo zabránit nemocem atd. Lidé se domnívají, že kdyby nepřikládali těmto představám tuto požadovanou cenu, nemohli by život snášet. Vzniká otázka, co jsou tyto představy ve světle psychologie, proč jsou tak ceněny, a dodejme ostýchavě: jaká je jejich skutečná hodnota?

IV

Zkoumání, které nerušeně postupuje jako monolog, není zcela bez nebezpečí. Příliš snadno podlehneme

⁵ Vznik monoteismu v židovské kultuře rozebírá Freud zvl. v 3. pojednání fragmentárního posledního eseje *Der Mann Moses und die monotheistische Religion: Drei Abhandlungen (Muž Mojžíš a monoteistické náboženství: Tři pojednání)*, 1939, GW XVI.

pokoušení odsunout myšlenky, které by je přerušovaly, vzniká pocit nejistoty, který nakonec chceme přehlušit přehnanou rozhodností. Představím si proto protivníka, který sleduje mé vývody s nedůvěrou, a občas mu přenechám slovo.

Slyším ho říkat: „Opětovně tvrdíte, že kultura vytváří náboženské představy a dává je svým účastníkům k dispozici, zní to nepochopitelně; nevím proč, ale neposlouchá se to tak samozřejmě, jako když se řekne, že kultura vytvořila pravidla rozdělování výnosu práce nebo práva na ženu a dítě.“

Přesto si však myslím, že se to tak smí právem vyjádřit. Pokusil jsem se ukázat, že náboženské představy vzešly ze stejné potřeby jako všechny ostatní vymoženosti kultury, z nezbytnosti bránit se utlačující přesile přírody. K tomu se přidala druhá pohnutka, napravovat bolestně pociťované nedokonalosti kultury. Je též velice výstižné říci, že kultura těmito představami jednotlivce obdarovává, protože on je nalézá, nabízejí se mu hotově, sám by je najít nedokázal. Přejímá tu dědictví mnoha generací jako násobilku, geometrii apod. Je v tom ovšem rozdíl. Ten však spočívá jinde a nyní ještě nemůže být objasněn. Na zarážející nepochopitelnosti, o níž se zmiňujete, se může podílet skutečnost, že se nám všechny tyto náboženské představy obvykle předkládají jako božské zjevení. Už to je však částí náboženského systému, zanedbává to naprosto historický vývoj těchto idejí a jejich dobře známé rozdílnosti v různých dobách a kulturách.

„Další bod, který se mi zdá ještě důležitější. Domníváte se, že polidšťování přírody vzniká z potřeby překonat lidskou bezradnost a bezmocnost vůči obávaným silám, vytvořit k nim vztah a nakonec je ovlivnit. Ale tato pohnutka se zdá být zbytečná. Primitivní

člověk nemá přece volbu. Nemůže myslet jinak. Přirozeně, jako by mu to bylo vrozené, promítá svou bytost do okolního světa, všechno dění, které pozoruje, považuje za projevy bytostí, které mu jsou v podstatě podobné. Je to jediná metoda jeho chápání. A není nijak samozřejmé, spíše se jedná o podivuhodnou shodu, podaří-li se mu tímto povolováním svému přirozenému založení uspokojit jednu ze svých velkých potřeb."

Nezdá se mi to tak nápadné. Cožpak si myslíte, že lidské myšlení nezná praktické motivy, že je pouhým výrazem nezištné zvědavosti? To je přece velmi nepravděpodobné. Spíše věřím, že i při personifikaci přírodních sil člověk následuje infantilní příklad. Na osobách svého prvotního prostředí se naučil, že vytvoření vztahu umožňuje ovlivňování, a proto později ze stejného zájmu zachází stejně se vším, s čím se setkává. Neodporuji vaší popisné poznámce, člověk zajisté přirozeně personifikuje vše, co chce pochopit, aby to později ovládl - psychické zmocnění se jeví jako příprava k fyzickému -, ale přidávám k tomu motiv a genezi této zvláštní povahy lidského myšlení.

„A teď do třetice: původem náboženství jste se přece zabýval už dříve ve své knize *Totem a tabu*. Ale tam to vypadá jinak. Všechno je vztah syna k otci, bůh je povýšený otec a kořenem náboženské potřeby je touha po otci. Zdá se, že jste od té doby objevil moment lidské nemohoucnosti a bezmoci, kterému se přece všeobecně připisuje rozhodující úloha při vzniku náboženství, a teď na to převádíte vše, co bylo dříve otcovským komplexem. Smím vás prosit o objasnění této změny?"

S radostí. Čekal jsem jen na tuto výzvu. Jedná se skutečně o změnu?
V *Totem a tabu* se nevysvětloval

vznik náboženství, ale pouze vznik totemismu. Můžete z nějakého svého hlediska ozřejmit, proč první podoba, ve které se člověku zjevilo ochranné božstvo, byla zvířecí a proč - vzdor zákazu toto zvíře zabíjet a jíst - bylo slavnostním zvykem tento zákaz jedenkrát v roce společně překročit? Právě to se v totemismu koná. A je sotva účelné přít se, má-li se totemismus označit za náboženství. Má úzké vztahy k pozdějším, bohy uctívajícím náboženstvím, z totemových zvířat se stala posvátná zvířata bohů. A první, nejpronikavější mravní omezení - zákaz vraždy a incestu - vznikají na půdě totemismu. Ať už tedy závěry knihy *Totem a tabu* přijímáte nebo nikoli, doufám, že uznáte, že je tam shrnuto množství podivuhodných rozptýlených skutečností v soudržný celek.

Proč zvířecí bůh natrvalo nestačil a proč byl vystřídán bohem lidským, toho se v knize *Totem a tabu* sotva letmo dotýkám a nezmiňuji se tam ani o jiných problémech vzniku náboženství. Ztotožňujete takové omezení s popíráním? Moje práce je dobrý příklad přísné izolace podílu, kterým může psychoanalytické uvažování přispět k řešení náboženského problému. Pokouším-li se teď připojit to ostatní, méně hluboko ukryté, neměl byste mě obviňovat z rozpornosti jako prve z jednostrannosti. Je přirozeně mým úkolem ukázat spojitost mezi tím, co jsem řekl dříve a co **tí-**kám nyní, mezi hlubší a zjevnou motivací, mezi otcovským komplexem a lidskou bezmocností i potřebou ochrany.

Tyto spojitosti není těžké objevit. Jsou to vztahy bezmoci dítěte k návazné bezmoci dospělého, takže se psychoanalytická motivace vzniku náboženství podle očekávání stává infantilním příspěvkem k jeho manifestní motivaci. **Vciťme** se do duševního života malého

dítěte. Vzpomínáte na opěrný typ volby objektu, o kterém mluví analýza?⁶ Libido sleduje narcistické potřeby a lne k objektům, které zajišťují jejich uspokojení. Tak se stává matka, která utiší hlad, prvním objektem lásky i první ochranou proti všem neurčitým, z vnějšího světa hrozícím nebezpečím, lze říci, že je první ochranou proti úzkosti.

V této funkci vystřídá záhy matku silnější otec a setrvává v ní po celé dětství. Vztah k otci je však poznamenán zvláštní ambivalencí. Otec sám znamenal ohrožení, snad následkem předchozího vztahu k matce. Tak se ho zároveň bojíme i po něm toužíme a obdivujeme ho. Rysy této ambivalence jsou hluboce vlastní všem náboženstvím, jak to též vykládá *Totem a tabu*. Když dorůstající člověk zjistí, že je mu souzeno zůstat natrvalo dítětem, že se nikdy neobejde bez ochrany proti cizí převaze, propůjčí jí rysy otcovské postavy, vytvoří si bohy, jichž se bojí, snaží se je naklonit a posléze jim svěruje svou ochranu. Tak je motiv touhy po otci totožný s potřebou ochrany proti lidské nemohoucnosti; obrana bezmocného dítěte určuje charakteristické rysy reakce na bezmocnost i v dospělosti, tedy i při vzniku náboženství. Nemáme však v úmyslu dále zkoumat vývoj ideje boha; zabýváme se tu hotovým souborem náboženských představ, jak je kultura předává jednotlivci.

⁶ Srov. *Einführung des Narzissmus*, kap. II, 1914, GW X, 153-158; čes. *K uvedení narcismu*, in: Vybrané spisy III.

V

Navážeme nyní opět nit našeho zkoumání: jaký je tedy psychologický význam náboženských představ a jak je můžeme klasifikovat? Tuto otázku nelze snadno zodpovědět. Po odmítnutí různých formulací zůstaneme u této: jsou to poučky, výpovědi o skutečnostech a poměrech vnější (nebo vnitřní) reality, které sdělují něco, co jsme sami neobjevili, a které žádají, abychom jim věřili. Protože nás poučují o tom, co je pro nás v životě nejdůležitější a nejzajímavější, jsou obzvláště ceněny. Kdo o nich nic neví, je velice nevědomý; kdo je přejal do svého vědění, může se domnívat, že se velmi obohatil.

Existuje přirozeně mnoho pouček o nejrůznějších věcech tohoto světa. Každá školní hodina je jich plná. Zvolme hodinu zeměpisu a uslyšíme: Kostnice leží u Bodamského jezera. Studentská píseň k tomu dodá: Kdo nevěří, ať tam běží. Náhodou jsem tam byl a mohu potvrdit, že toto krásné město leží na břehu velké vodní plochy, kterou okolní obyvatelé nazývají Bodamským jezerem. O správnosti tohoto zeměpisného tvrzení jsem nyní naprosto přesvědčen. Vzpomínám si přitom na jiný pozoruhodný zážitek. Byl jsem již zralý muž, když jsem poprvé stanul na pahorku athénské Akropole mezi zříceninami chrámu s výhledem na modré moře.⁷ Do mé blaženosti se mísil pocit úžasu, který mi vnukl výklad: tedy je to opravdu takové, jak jsme se ve škole učili! Jak mělkou a slabou víru v pravdivost slyšeného jsem musel tehdy mít, když

⁷ 1904; k tomuto zážitku se Freud vrací v r. 1936, viz Brief and Romain Rolland: Eine Erinnerungsstörung auf der Akropolis, GW XVI.

mohu dnes tak žasnout! Ale nechci příliš zdůrazňovat význam tohoto zážitku; můj tehdejší úžas může mít i zcela subjektivní vysvětlení související se zvláštností místa, což mě tehdy nenapadlo.

Všechny takové poučky vyžadují víru ve svůj obsah, ale tento požadavek též odůvodňují. Představují zkrácený výsledek myšlenkového pochodu založeného na pozorování a usuzování; kdo by jej chtěl podstoupit sám a nepřijímat pouze jeho výsledek, tomu ukazují příslušnou cestu. Pokud není poučka jako u zeměpisných údajů samozřejmá, připojuje se vždy, odkud poznatek pochází. Např. Země má tvar koule; jako důkazy pro to se uvádějí Foucaultův pokus s kyvadlem, chování horizontu, možnost obeplout Zemi. Protože všichni zúčastnění musí uznat, že nelze poslat všechny školní děti na plavbu kolem světa, spokojí se s důvěřivým přijetím toho, co škola učí, každý však ví, že se o tom může i osobně přesvědčit.

Pokusme se stejným způsobem ověřit náboženské poučky. Když se otážeme, na čem zakládají svůj nárok, aby se jim věřilo, dostaneme tři odpovědi, které se pozoruhodně neshodují. Za první se jim má věřit, protože jim věřili již naši předkové, za druhé máme důkazy, jež se nám zachovaly z oněch dávných dob, a za třetí se otázka tohoto ověření vůbec zakazuje. Podobný pokus byl dříve stíhán nejtvrďšími tresty a ani dnešní společnost nevidí podobné snahy ráda.

Tento třetí bod v nás musí vyvolat nejsilnější pochybnost. Takový zákaz může mít přece jen jedinou motivaci: společnost zná velmi dobře problematičnost nároku svého náboženského učení. Kdyby tomu bylo jinak, poskytla by jistě ochotně každému, kdo si chce vytvořit vlastní přesvědčení, potřebný materiál. Ke

zkoumání obou dalších důkazů přistupujeme proto se značnou nedůvěrou. Máme věřit, protože věřili naši předkové. Tito však byli mnohem nevědomější než my, věřili věcem, které jsou pro nás dnes nepřijatelné. Může být, že i náboženská učení na tom nejsou jinak. Důkazy, které se nám zachovaly, jsou uloženy ve spisech, které samy nesou všechny znaky nespolehlivosti. Jsou plny rozporů, byly přepracovávány a padělány; kde se odvolávají na skutečná svědectví, jsou samy neověřeny. Je málo platné, když se pro své doslovné znění či třeba jen pro svůj obsah dovolávají božského zjevení, protože toto tvrzení je zas už samo součástí oné nauky, jejíž věrohodnost zkoumáme, a žádná poučka se nemůže přece dokazovat sama.

Tak dospíváme k zvláštnímu výsledku, že nejdůležitější sdělení našeho kulturního vlastnictví, jejichž úlohou je objasnit nám záhady světa a usmířit nás s utrpením života, jsou nejméně spolehlivá. Nemohli bychom se rozhodnout přijmout pro nás tak lhostejnou skutečnost, jako že velryby nekladou vejce, ale rodí živá mláďata, kdyby nebyla lépe prokazatelná.

Tento stav věcí představuje pozoruhodný psychologický problém. Ať nikdo nevěří, že předchozí poznámky o neprokazatelnosti náboženských učení obsahují něco nového. Tato nedokazatelnost byla pocíťována vždy, stejně cítili i naši předkové, kteří nám toto dědictví zanechali. Mnozí z nich měli asi stejné pochybnosti jako my, byli však vystaveni příliš silnému tlaku, než aby se je odvážili vyjádřit. A od té doby se nesčíslní lidé trápili stejnými pochybnostmi, které chtěli potlačit, protože se cítili povinni věřit, mnoho skvělých intelektů na tomto konfliktu ztroskotalo, mnoho charakterů došlo úhony v kompromisech, v nichž hledaly východisko.

Jestliže všechny důkazy, které mají prokázat hodnověrnost náboženských pouček, pocházejí z minulosti, nabízí se úvaha, zda by takové důkazy nemohla poskytnout i přítomnost, již můžeme lépe posoudit. Kdyby se podařilo nepochybně dokázat jen jedinou část náboženského systému, získal by tím mimořádně na věrohodnosti celek. O to se snaží spiritisté, kteří věří na přetrvávání individuální duše a chtějí nás o této náboženské nauce přesvědčit. Nemohou však bohužel vyvrátit, že zjevení a projevy jejich duchů jsou jen výtvoři jejich vlastní duševní činnosti. Vyvolali duchy největších lidí, vynikajících myslitelů, ale všechny jejich výroky a zprávy byly tak zpozdilé, tak beznadějně nicotné, že se nedá věřit ničemu než schopnosti duchů přizpůsobit se okruhu lidí, kteří je vyvolali.

Nyní je třeba připomenout dva pokusy, které vyvolávají dojem křečovitého úsilí uniknout problému. Jeden, násilný, je starý, druhý je subtilní a moderní. První je „*Credo quia absurdum*“ církevního otce.⁸ Což má znamenat, že se náboženské učení vymyká požadavkům rozumu, stojí nad ním. Pravdu míry musí člověk cítit vnitřně, nepotřebuje ji chápat. Toto *credo* je však zajímavé jen jako osobní vyznání; jako mocenský příkaz postrádá závaznost. Jsem povinen věřit každé absurditě? A jestliže nikoli, proč právě této? Nad rozumem neexistuje žádná instance. Jestliže pravda náboženského učení je závislá na vnitřním prožitku, který ji dosvědčuje, co si počneme s množstvím lidí, kteří ten vzácný prožitek nemají? Od všech lidí je možno žádat, aby používali daru rozumu, který vlastní, ale nelze opřít obecně platnou povinnost o motiv, který existuje

⁸ „Věřím, protože je to nesmyslné.“ Výrok z Tertullianova spisu *O těle Kristově* 5.

jen u velice malého počtu lidí. Jestliže jednotlivec získá ve strhujícím extatickém stavu neochvějně přesvědčení o reálné pravdivosti náboženského učení, co to znamená pro ostatní lidi?

Druhý pokus je filosofie „jakoby“. Uvádí, že v naší myšlenkové činnosti je mnoho domněnek, o jejichž bezdůvodnosti, ba absurditě dobře víme. Říká se jim fikce, ale z četných praktických příčin se musíme chovat, „jako bychom“ těmto fikcím věřili. To platí i o náboženských učeních pro jejich nesrovnatelnou důležitost pro udržení lidské společnosti.⁹ Tato argumentace není příliš vzdálena od *credo quia absurdum*. Myslím však, že požadavek tohoto „jakoby“ může vznést jen filosof. Člověk, jehož myšlení není ovlivněno filosofickými finesami, jej nikdy nepřijme; pro něho je vše vyřízeno přiznáním absurdnosti a nerozumnosti. Nemůže být nucen, aby se právě tam, kde se jedná o jeho nejdůležitější zájmy, vzdal jistot, které jinak vyžaduje pro všechny své obvyklé činnosti. Vzpomínám si na jedno ze svých dětí, které se časně vyznačovalo obzvláštní věcností. Když se dětem vyprávěla pohádka, které vroucně naslouchaly, přišel a zeptal se: Je to skutečný příběh? Když uslyšel zápornou odpověď, s pohrdavým výrazem ve tváři odešel. Dá se očekávat, že vzdor přimlouvám filosofie „jakoby“ se lidé budou k náboženským pohádkám brzy chovat podobně.

⁹ Doufám, že není neoprávněné, připisují-li filosofům „jakoby“ názor, který není cizí ani jiným myslitelům. Srovnej H. Vaihinger, *Die Philnsophie des Als ob*, 7. a 8. vydání, 1922, str. 68: „Do oblasti fikce nezahrnujeme jen indiferentní teoretické operace, ale i pojmové útvary nejušlechtlejších lidí, k nimž lne svým srdcem šlechetnější část lidstva a nedá si je vyrvat. Nechceme je také nikomu brát - jako *praktickou fikci* to vše respektujeme, ale jako *teoretická pravda* to odumírá.“

Ale zatím se ještě chovají zcela jinak a v minulých dobách měly náboženské představy vzdor nedostatku věrohodnosti na lidstvo velice silný vliv. To je nový psychologický problém. Je nutno se tázat, v čem spočívá vnitřní síla těchto učení, které okolnosti vděčí za svou na rozumu nezávislou účinnost.

VI

Domnívám se, že jsme odpověď na obě otázky dostatečně připravili. Vyplyne z toho, když se podíváme na psychický vznik náboženských představ. Tyto se vydávají za poučky, ale nejsou výsledkem zkušeností či myšlení, jsou to iluze, splnění nejstarších, nejsilnějších, nejnaléhavějších přání lidstva; tajemstvím jejich síly je síla přání. Víme již, že děsivý pocit dětské bezmoci vyvolal potřebu ochrany - ochrany láskou -, kterou poskytl otec; pozdější poznání, že tato bezmocnost trvá celý život, způsobilo, že člověk nadále předpokládá existenci otce - tentokrát mocnějšího. Spoléhání na dobrotivou prozřetelnost konejší úzkost z ohrožení života; nastolení mravního uspořádání světa zajišťuje splnění požadavku spravedlnosti, který v lidské kultuře zůstává tak často neuspokojen; prodloužení pozemské existence budoucím životem zajišťuje časoprostorový rámec, v němž se mají tato přání splnit. Odpovědi na hádanky lidské zvědavosti, jako je vznik světa a vztah mezi tělesným a duševním, se rozvíjejí podle předpokladu tohoto systému; pro jednotlivou duši to znamená nesmírnou úlevu, když se zbaví přetrvávajících dětských konfliktů z otcovského komplexu a vyřeší je obecně přijatým způsobem.

Říkám-li, že to jsou všechno iluze, musím význam tohoto slova upřesnit. Iluze není totéž co omyl, nemusí také nutně být omylem. Aristotelovo mínění, že se hmyz rodí z nečistoty, o čemž je nevědomý lid dodnes přesvědčen, bylo omylem, stejně jako názor dřívější lékařské generace, že *tabes dorsalis* je následkem sexuálních výstředností. Bylo by nesprávné nazývat tyto omyly iluzemi. Naproti tomu bylo Kolumbovou iluzí, že objevil novou námořní cestu do Indie. Podíl jeho přání na tomto omylu je zřejmý. Jako iluzi lze označit tvrzení jistých nacionalistů, že Indogermáni jsou jedinou kulturní lidskou rasou, nebo víru, že dítě je bytostí bez sexuality, což vyvrátila teprve psychoanalýza. Pro iluzi je charakteristické, že se odvozuje z lidských přání, blíží se v tomto ohledu psychiatrické diagnóze bludu, ale liší se od něho nejen komplikovanější strukturou. Jako podstatné zdůrazňujeme na bludu jeho rozpor se skutečností, kdežto iluze nemusí být nutně falešná, tj. neuskutečnitelná či v rozporu se skutečností. Měšťanská dívka si např. může dělat iluzi, že si pro ni přijde princ. Je to možné, k několika případům toho druhu došlo. Že přijde Mesiáš a položí základ zlatému věku, je mnohem nepravděpodobnější; podle svého osobního postoje zařadí posuzovatel tuto víru jako iluzi nebo jako analogii bludu. Jinak se příklady iluzí, které se ukázaly pravdivými, lehce nenajdou. Takovým příkladem by však mohla být iluze alchymistů, že je možno všechny kovy změnit ve zlato. Náš dnešní vhléd do podmínek bohatství utlumil přání mít co nejvíce zlata, nicméně chemie už nepovažuje přeměnu kovů ve zlato za nemožnou. Označujeme tedy víru jako iluzi tehdy, když v motivaci převažuje touha po splnění přání, a nepřihlížíme přitom k jejímu vztahu ke skutečnosti, stejně jako se iluze sama vzdává svého potvrzení.

Vrátíme-li se po této orientaci zase k náboženským učení, můžeme opakovat: jsou to vesměs nedokazatelné iluze, nikdo nesmí být nucen, aby je pokládal za pravdivé, aby jim věřil. Některé z nich jsou tak nepravděpodobné, tak v rozporu se vším, co jsme se namáhavě dověděli o realitě světa, že je - s patřičným ohledem na psychologické rozdíly - můžeme přirovnat k bludům. Reálnou hodnotu většiny z nich není možno posuzovat. Jsou stejně nedokazatelné jako nevyvratitelné. Víme ještě příliš málo, než abychom k nim mohli přistupovat kriticky. Naše bádání odhaluje hádanky světa jen pomalu, na mnohé otázky dnes věda ještě nemá odpověď. Vědecká práce je však naší jedinou cestou k poznání okolní reality. Je opět pouhou iluzí, očekáváme-li něco od intuice a kontemplace; neposkytnou nám nic než - nesnadno zhodnotitelné - poznatky o našem vlastním duševním životě, nikdy odpovědi na otázky, na které náboženské učení odpovídá s takovou lehkostí. Bylo by zpupné vyplňovat onu mezeru dle vlastní libovůle a dle osobního zdání prohlásit tu či onu část náboženského systému za přijatelnější. Na to jsou tyto otázky příliš významné, dá se říci: příliš posvátné.

Na tomto místě můžeme očekávat námitku: Když tedy i zapřísáhlí skeptici připouštějí, že náboženská tvrzení nelze rozumem vyvrátit, proč jim pak nemám věřit, když pro ně svědčí tradice, souhlas lidí a jejich útěšný obsah? Ano, proč ne? Jako nemůže být nikdo přinucen k víře, tak nemůže být přinucen k nevíře. Ale neoddávejme se sebeklamu, že tato zdůvodnění uvedou naše myšlení na správnou cestu. Jestliže byl kdy na místě odsudek „planá výmluva“, pak právě zde. Nevědomost je nevědomost; nevyplývá z ní žádné právo něčemu věřit. Žádný rozumný člověk se nebude v ji-

ných věcech chovat tak lehkomyšlně a nespokojí se tak chabým zdůvodněním svých úsudků a pozic, dovoluje si to jen v nejvyšších a nejposvátnějších věcech. Ve skutečnosti jsou to jen snahy předstírat sobě či druhým, že ještě setrvává v náboženství, ač se od něj už dávno odpoutal. V otázkách náboženství se lidé dopouštějí všemožných neupřímností a intelektuálních nemravů. Filosofové rozšiřují význam slov, až v nich zbude sotva co z původního smyslu, říkají „bůh“ nějaké nejasné abstrakci, kterou si sami utvořili, a jsou přece teď před celým světem věřícími deisty, mohou se holedbat, že poznali vyšší, čistší pojem boha, ačkoliv jejich bůh je jen nicotným stínem, a nikoli již onou mocnou osobností náboženského učení. Kritikové vytrvale prohlašují za „hluboce náboženského“ člověka, který se přiznává k pocitu lidské malosti a bezmocnosti před světem, ačkoliv tento pocit není podstatnou nábožností, je jí teprve návazná reakce na tento pocit, která se jej pokouší překonat. Kdo nejde dál, kdo se pokorně spokojí s bezvýznamnou úlohou člověka ve velkém světě, je naopak bezbožný v nejvlastnějším slova smyslu.

Toto zkoumání si neklade za cíl hodnotit pravdivost náboženských učení. Stačí nám odhalení jejich iluzivní psychologické povahy. Nemusíme však tajit, že toto odhalení silně ovlivňuje náš postoj k této pro mnohé tak důležité otázce. Víme přibližně, za jakých časů i jací lidé vytvořili různá náboženství. Když ještě zjistíme, z jakých pohnutek se tak stalo, naše stanovisko k náboženskému problému se zřetelně změní. Říkáme si, že by jistě bylo krásné, kdyby existoval bůh jako stvořitel světa a dobrotivá prozřetelnost, kdyby svět měl mravní řád a kdyby byl posmrtný život, ale je přece velmi nápadné, že to je vše takové, jak si to musíme

přát. A bylo by ještě podivnější, kdyby se našim ubohým nevědomým, nesvobodným praotcům bylo poštěstilo rozluštit všechny tyto obtížné záhady světa.

VII

Když jsme poznali, že náboženská učení jsou iluze, vzniká okamžitě další otázka, zda nemá obdobnou povahu i ostatní kulturní vlastnictví, jehož si vážíme a jež ovládá náš život. Zda nemusíme nazvat iluzemi předpoklady, jež řídí naše státní zřízení; zda nejsou i vztahy mezi pohlavími v naší kultuře zkaleny jednou či více erotickými iluzemi. Jakmile se naše nedůvěra probudila, nezalekneme se otázky, můžeme-li lépe zdůvodnit své přesvědčení vědeckým pozorováním a myšlením, abychom se něco dozvěděli o vnější realitě. Nic nás nesmí odvrátit od pozorování vlastního bytí a racionální autokritiky. Otevírá se zde řada zkoumání významných pro utváření „světového názoru“. Tušíme též, že taková námaha nebude promarněna a že alespoň částečně ospravedlní naše podezření. Ale do tak obsáhlého úkolu se autor nehodlá pouštět a nezbytně omezí svou práci na sledování jediné z těchto iluzí, a to náboženské.

Náš odpůrce nám teď zvučně velí stát. Jsme voláni k zodpovědnosti, že jsme se dopustili zakázaného činu. Říká nám:

„Archeologické zájmy jsou sice chvályhodné, ale neprovádíme vykopávky, abychom jimi podkopali obydlí, jež by se zřítily a zasypala lidi. O náboženských učeních nelze přemítat jako o libovolném jiném námětu. Je na nich zbudována naše kultura a předpokladem

trvalosti lidské společnosti je, že většina lidí bude věřit v pravdivost těchto učení. Budou-li se učit, že neexistuje všemohoucí a naprosto spravedlivý bůh, božský světový řád a věčný život, budou se cítit zproštěni všech závazků dodržovat kulturní předpisy. Každý se bez zábran a bez úzkosti podřídí svým asociálním egoistickým pudům, bude prosazovat svou moc, nastane znovu chaos, který jsme tisíciletou kulturní prací zažehnali. Dokonce kdybychom i věděli a mohli dokázat, že náboženství nemá pravdu, museli bychom to zamlčet a chovat se tak, jak to vyžaduje filosofie „jakoby“. V zajmu zachování všech! Nehledě na nebezpečí onoho počínání, je to též bezúčelná krutost. Nesčetní lidé nacházejí v náboženství svou jedinou útěchu, snášejí život jen s jeho pomocí. Tato jediná opora se jim má vzít, aniž za ni dostanou něco lepšího. Přiznává se, že věda zatím mnoho nedokáže, ale byť i byla mnohem pokročilejší, lidem by nestačila. Člověk má ještě jiné naléhavé potřeby, které chladná věda nemůže nikdy uspokojit, a je podivné, ba přímo vrcholně nedůsledné, když psycholog, který vždy zdůrazňoval, jak v lidském životě ustupuje inteligence pudům, se nyní snaží vzít lidem vzácné splnění přání a odškodnit je za to intelektuální stravou."

To je mnoho obžalob najednou! Ale jsem připraven jim čelit a ještě zastávat názor, že je mnohem větším nebezpečím pro kulturu, když se její současný poměr k náboženství zachová, než když se zruší. Nevím však, čím mám svou repliku zahájit.

Snad ujištěním, že sám považuji své počínání za zcela neškodné a bez nebezpečí. Tentokrát to nejsem já, kdo přeceňuje intelekt. Jsou-li lidé takoví, jak je odpůrci líčí - a nechci tomu odporovat -, pak nehrozí nebezpečí, že by zbožný věřící podlehl mým vývodům

a dal si vyrvat svou víru. Kromě toho jsem neřekl nic, co přede mnou neřekli jiní, lepší mužové mnohem úplněji, důrazněji a působivěji. Jména těchto mužů jsou známa; nebudu je uvádět, aby nevznikl dojem, že se chci řadit mezi ně. Připojil jsem jen ke kritice svých velkých předchůdců psychologické zdůvodnění - pouze to je v mém podání nové. Lze stěží očekávat, že by si právě tento doplněk vynutil účinek, který byl předchůdcům odepřen. To ovšem vyvolává otázku, proč psát něco zřejmě neúčinného. Ale k tomu se ještě vrátíme.

Jediný, komu tato publikace může uškodit, jsem já sám. Uslyším nelaskavé výčitky pro povrchnost, omezenost, nedostatek idealismu a pochopení nejvyšších zájmů lidstva. Ale tyto výtky mi nejsou nové - již v mládí jsem nedbal nelibosti svých současníků - proč by si z ní měl něco dělat stařec, který dobře ví, že záhy unikne všem projevům přízně i nepřízně. Za starých časů to bylo jiné. Tehdy si člověk takovými projevy vysloužil zkrácení své pozemské existence a urychlenou příležitost získat vlastní zkušenosti o záhrobním životě. Ale opakuji, ty časy jsou pryč a dnes takové psaní není pro autora nebezpečné. Nanejvýš se jeho kniha nebude smět v té či oné zemi překládat a rozšiřovat. Přirozeně právě v zemi, která se honosí vysokou úrovní své kultury. Když však hlásáme zříkání se svých přání a odevzdání osudu, musíme umět snést i tuto nepřízeň.

Potom jsem se ptal, zda nemůže uveřejnění tohoto spisku přece někomu ublížit. Nikoli osobě, ale věci psychoanalýzy. Nedá se přece popřít, že je mým výtvozem. Dostalo se jí mnoho nedůvěry a nevole; když nyní vystupuji s tak nemilými projevy, lidé ochotně přesunou své nepřátelství z mé osoby na psychoanalý-

zu. Teď se vidí, řekne se, kam psychoanalýza vede. Maska padla; psychoanalýza vede k popření boha a mravního ideálu, jak jsme to vždy tušili. Abychom nemohli maskování odhalit, předstíralo se nám, že psychoanalýza nemá žádný světový názor a ani nemůže žádný vytvořit.

Tenhle povyk mi bude skutečně nepříjemný, kvůli mým početným spolupracovníkům, z nichž mnozí mé stanovisko k náboženským problémům naprosto nesdílejí. Psychoanalýza však již překonala mnoho bouří a musí se utkat i s touto. Ve skutečnosti je psychoanalýza metodou bádání, nestranným nástrojem jako třeba infinitesimální počet. Kdyby fyzik s jeho pomocí objevil, že je Země po určité době odsouzena k zániku, nepřipisovala by se přece destruktivní tendence výpočtu a nedával by se proto do klatby. Vše, co jsem tu uvedl proti pravdivosti náboženství, nepotřebovalo psychoanalýzu, bylo to řečeno jinými dávno předtím, než vznikla. Poskytuje-li psychoanalytická metoda nový argument proti pravdivosti náboženství, tím hůř pro ně; avšak obhájcí náboženství mohou stejným právem užít psychoanalýzy, aby náležitě vyzdvihli afektivní význam náboženského učení.

Pokračujeme v obhajobě: náboženství prokázalo lidské kultuře zřejmě velké služby, přispělo ke zkrocení asociálních pudů značně, ne však dostatečně. Ovládalo lidskou společnost mnoho tisíciletí; mělo čas ukázat, co dokáže. Kdyby se mu bylo podařilo většinu lidí obšťastnit, utěšit, smířit se životem, učinit z nich nositele kultury, nikoho by nenapadlo pokoušet se o změnu existujících poměrů. Co vidíme místo toho? Hrozivé množství lidí je s kulturou nespokojeno, nešťastno. Cítí ji jako jho, které je nutno svrhnout; tito lidé buď napínají všechny síly, aby kulturu změnili, ne-

bo jdou ve svém nepřátelství vůči ní tak daleko, že o omezování pudů nechtějí ani slyšet. Tady se nám namítne, že tento stav vyplynul z částečné ztráty náboženského vlivu na masy právě v důsledku politováníhodného působení vědeckého pokroku. Zapamatujeme si toto přiznání a jeho zdůvodnění, později je využijeme pro své záměry, ale námitka sama je nepřesvědčivá.

Je pochybné, zda lidé byli v době neomezeného panství náboženství celkově šťastnější než dnes; mravnější nebyli jistě. Vždycky uměli obejít náboženské předpisy a zmařit tak jejich záměry. Kněží, kteří měli střežit náboženskou poslušnost, jim v tom vycházeli vstříc. Boží dobrota musela zadržovat boží spravedlnost: lidé hřešili, pak přinášeli oběti nebo se káli a byli pak očištěni, aby mohli hřešit znova. Ruská niternost se vzepjala k závěru, že hřích je nezbytný, aby člověk dosáhl blaženství boží milosti, že je tedy i hřích v podstatě bohulibým skutkem. Je očividné, že kněží mohli udržet náboženské poddanství mas jen velkými ústupky lidské pudovosti. Platilo, že jen bůh je silný a dobrý, člověk však slabý a hříšný. Nemravnost měla po všechny časy v náboženství stejnou oporu jako mravnost. Jestliže náboženství nedokázalo poskytnout lidem více štěstí, mravnosti a kulturnosti, vzniká otázka, zda jeho nezbytnost pro lidstvo nepřeceňujeme a zda jednáme rozumně, když na něm zakládáme své kulturní požadavky.

Uvažme situaci, jaká je. Připouští se, že náboženství již nemá na lidi ten vliv jako dříve. (Platí to pro evropsko-křesťanskou kulturu.) Není to tím, že by náboženství méně slibovalo, ale zdá se lidem méně věrohodné. Připusťme, že důvodem této proměny je posílení vědeckého ducha ve vyšších společenských vrstvách.

(Snad to není jediný důvod.) Kritika narušila průkaznost náboženských dokumentů, přírodní věda ukázala jejich omyly, srovnávací výzkum odhalil fatální podobnost našich náboženských představ s duchovními produkcemi primitivních národů a dob.

Vědecký duch vytváří určitý přístup k jevům tohoto světa; před náboženstvím chvíli stane, váhá, konečně překročí práh i zde. Tento proces je nezadržitelný; čím více lidem jsou dostupné poklady našeho vědění, tím více se šíří odpadlictví od náboženské víry, nejprve od jejích zastaralých pohoršlivých forem, potom však i od jejích základních předpokladů. Američané, kteří inscenovali opičí proces v Daytonu¹⁰, se jediní zachovali důsledně. Jinak se nevyhnutelný přechod uskutečňuje polovičatě a neupřímně.

Vzdělanců a duševních pracovníků se kultura nemusí nikterak obávat. Nahrazení náboženských motivů kulturního chování světskými by u nich probíhalo v tichosti, nadto jsou většinou sami nositeli kultury. Jinak je tomu u velké masy nevzdělaných, utlačovaných, kteří mají četné důvody být nepřáteli kultury. Dokud se nedovědí, že se už v boha nevěří, je to dobré. Ale oni se to nepochybně dovědí, i když tento můj spis nebude uveřejněn. A jsou připraveni přijmout výsledky vědeckého myšlení, aniž u nich došlo k vnitřní proměně, kterou u člověka vědecké myšlení způsobuje. Nehrozí tu nebezpečí, že kulturní nepřítelství těchto mas zaútočí na slabinu, kterou odhalí u své utlačovatelky? Když nesmíme zabíjet své bližní jen proto, že to pánbůh zakázal a bude to v tom či onom životě těžce trestat, a pak se ale dozvíme, že pánbůh neexistuje a jeho

¹⁰ Ve státě Tennessee, 1925; proces proti učiteli, který šířil darwinovské myšlenky o původu člověka ze zvířete.

trestu se nemusíme bát, budeme se zabíjet bez rozmyšlení a jen pozemské násilí nás od toho může zadržet. Tedy buď nejpřísnější porobení těchto nebezpečných mas, pečlivé zamezení všech příležitostí duševního procitnutí, nebo důkladná revize vztahu mezi kulturou a náboženstvím.

VII

Mohlo by se soudit, že uskutečnění výše zmíněného návrhu nestojí v cestě žádné zvláštní potíže. Sice se tím něčeho vzdáme, ale snad více získáme a vyhneme se velkému nebezpečí. Obáváme se však, že tím snad kulturu ještě více ohrozíme. Když svatý Bonifác porazil strom, který Sasové uctívali jako posvátný, přihlízející čekali, že toto rouhání bude mít strašné následky. Nestalo se nic a Sasové přijali křest.

Kultura přikázala nezabíjet souseďa, který byl nenáviděn a překážel a jehož majetek lákal; stalo se tak zřejmě v zájmu lidského soužití, které by bylo jinak neuskutečnitelné. Neboť vrah by na sebe přivolal pomstu příbuzných zavražděného a temnou zášť ostatních, kteří v sobě rovněž pocítují sklon k takovému násilnému činu. Netěšil by se tedy dlouho ze své msty či loupeže, ale mohl by očekávat, že bude sám záhy zavražděn. I kdyby se dokázal mimořádnou silou a opatrností ubránit jednotlivým protivníkům, podlehl by sjednoceným slabým. Kdyby k takovému sjednocení nedošlo, vraždění by pokračovalo, až by se lidé vzájemně vyhubili. Mezi jednotlivci by tomu bylo jako mezi rodinami na Korsice, jinak tento stav přetrvává jen mezi národy. Obecné nebezpečí životní nejistoty

spojuje nyní lidi ve společnost, která zakazuje jednotlivci usmrctvat a vyhrazuje si právo společného usmrcení toho, kdo tento zákaz překročí. To je pak spravedlnost a trest.

Toto racionální zdůvodnění zákazu vraždit však nehlásáme, ale tvrdíme, že je to příkaz boží. Troufáme si tedy uhádnout boží úmysly a shledáváme, že ani on nechce, aby se lidé vzájemně vyhubili. Tím halíme kulturní zákaz do vznešeného roucha, což je však spojeno s rizikem, že jeho dodržování činíme závislým na víře v boha. Jestliže od toho upustíme, nebudeme už podsouvat svou vůli bohu a spokojíme se sociálním zdůvodněním, zřekneme se sice velebnosti kulturního zákazu, ale zabráníme též jeho ohrožení. Získáme však i něco jiného. Jakousi difúzí či infekcí se charakter posvátnosti, nedotknutelnosti, dá se říci zásvětí, rozšířil z nemnohých velkých zákazů na všechna další kulturní zařízení, zákony a ustanovení. Těm však často svatozář nesluší; nejen proto, že se vzájemně znehodnocují tím, že si ve svých rozhodnutích podle času a místa protirečí, ale prozrazují též všechny znaky lidské nedostatečnosti. Lehce na nich rozeznáme, co je jen výplodem krátkozraké ustrašenosti, výrazem **úzkoprsých** zájmů nebo úsudkem vyvozeným z nedostatečných předpokladů. Když je musíme kritizovat, utrpí tím nežádoucí měrou i úcta před jinými, oprávněnějšími kulturními požadavky. Protože je choulostivým úkolem oddělovat božské požadavky od toho, co se odvozuje spíše z autority všemocného parlamentu nebo vysokého magistrátu, bylo by nepochybně výhodné vynechat boha ze hry úplně a poctivě přiznat ryze lidský původ všech kulturních zařízení a předpisů. S nárokem na posvátnost by padla i strnulost a nezměnitelnost těchto příkazů a zákonů. Lidé by pochopili, že

příkazy a zákony nebyly vytvořeny hlavně proto, aby je ovládaly, ale aby spíše sloužily jejich zájmům, získali by k nim přátelštější poměr a cílem by nebylo jejich odstranění, ale zlepšení. To by byl významný pokrok na cestě ke smíru s tlakem kultury.

Naše obhajoba čistě racionálního zdůvodnění kulturních předpisů, tedy jejich odvození ze sociální nutnosti, je zde však náhle narušena pochybností. Zvolili jsme jako příklad vznik zákazu vraždy. Odpovídá naše vylíčení historické pravdě? Obáváme se, že nikoliv, zdá se být jen racionalistickou konstrukcí. Právě tuto část dějin lidské kultury jsme psychoanalyticky prostudovali a výsledky našeho úsilí ukazují, že tomu bylo ve skutečnosti jinak.¹¹ Čistě rozumové pohnutky proti vášním málo pořídí ještě u dnešního člověka; oč bezmocnější musely být u lidského zvířete pravěku! Snad by se jeho potomci ještě dnes bez zábran navzájem zabíjeli, kdyby mezi těmi vraždami nebyla jedna - zabití praotce -, která vyvolala neodbytnou dalekosáhlou citovou reakci. Z ní vzešlo přikázání: nezabiješ, které bylo v totemismu omezeno na symbolické zástupce otce a později bylo rozšířeno i na jiné, které se však ani dnes ještě nedodrжуje bez výjimky.

Ale onen praotec byl podle výkladu, který zde nemusím opakovat, praobrazem boha, modelem, podle kterého pozdější generace vytvořily postavu boha. Náboženské podání má pravdu v tom, že se bůh skutečně podílel na vzniku onoho zákazu, vytvořil jej jeho vliv, a nikoliv poznání sociální nutnosti. Přesunutí lidské vůle na boha je plně oprávněno, lidé přece věděli, že otce odstranili násilím, a v reakci na svůj rouhačský

¹¹ Srov. *Totem a tabu*, 1912-13, GW IX, kap. IV.

zločin si uložili od toho času dbát jeho vůle. Náboženské učení nám tedy sděluje historickou pravdu, ovšem poněkud přetvořenou a přestrojenou; naše racionální pojetí ji popírá.

Pozorujeme nyní, že soubor náboženských představ obsahuje nejen splněná přání, ale i významné historické vzpomínky. Jakou nesrovnatelnou moc musí toto spolupůsobení minulosti a budoucnosti náboženství propůjčovat! Ale snad se pomocí analogie dostaví i jiné poznání. Není dobré přesazovat pojmy daleko od půdy, z níž vyrostly, ale jistou shodu musíme vyjádřit. Víme, že se dítě nemůže náležitě kulturně vyvíjet, aniž projde více méně zřetelnou fází neurózy. Je to způsobeno tím, že dítě nedokáže potlačit mnohé, později nepoužitelné pudové požadavky racionální duševní prací, ale musí je krotit **vytěsněním**, motivovaným zpravidla **úzkostí**. Tyto dětské neurózy budou během růstu většinou spontánně překonány, tak je tomu především s neurózami nutkavými. Zbytek může být později ještě odstraněn psychoanalýzou. Dalo by se předpokládat, že se i lidstvo jako celek v průběhu svého dlouhého vývoje zcela obdobným způsobem dostává do stavů analogických neurózám, a to ze stejných příčin, protože v dobách své nevědomosti a rozumové slabosti se zřeklo pudů, jak to vyžadovalo lidské soužití, výlučně silou afektu. Usazeniny z oněch dávných, vytěsnění podobných pochodů pak na kultuře ještě dlouho ulpívaly. Náboženství by tedy bylo obecně lidskou nutkavou neurózou, podobně jako dětská neuróza by vznikalo z oidipovského komplexu, ze vztahu k otci. Z tohoto pojetí by vyplývalo, že odvrát od náboženství musí proběhnout s osudovou neúprosností růstového procesu a že se právě **ted** nalézáme uprostřed této vývojové fáze.

Naše chování by se pak mělo řídit vzorem chápavého vychovatele, který nastávající přeměně nebrání, ale snaží se ji podporovat a zároveň omezuje násilnost jejího propuknutí. Podstata náboženství není ovšem touto analogií vyčerpána. Jednak vynucuje omezení stejně jako individuální nutková neuróza, jednak obsahuje též systém iluzivních přání s popřením skutečnosti, jak to izolovaně nacházíme u amence, blažené halucinační zmatenosti. To jsou však pouhá přirovnání, jimiž se pokoušíme pochopit sociální jev, individuální patologie nám neposkytuje rovnocenný protějšek.

Opětovně se upozorňovalo (byl jsem to já a zvláště Th. Reik),¹² až do jakých podrobností lze sledovat analogii náboženství a nutkové neurózy, kolik tu lze odhalit pozoruhodných postupů vzniku náboženství. Dobře se s tím též shoduje, že zbožný věnci je do značné míry chráněn před nebezpečím neurotických onemocnění; přijetí všeobecné neurózy ho zbavuje nutnosti vytvořit si neurózu osobní.¹³

Poznání historické ceny některých náboženských učení stupňuje naši úctu k nim, náš návrh vyjmout je z motivace kulturních předpisů se tím však nezhodnocuje. Naopak! Pomocí těchto historických zbytků jsme dospěli k pojetí náboženských pouček jako neurotických reliktní a nyní smíme říci jako při analýze neurotika, že je asi na čase nahradit úspěchy vytěsnění výsledky racionální duševní práce. Že se při tomto

¹² S. Freud, *Zwangshundlungen und Religionsübungen*, 1907, GW VII. Theodor Reik, *Dogma unci Zwangsidee: eine psychoanalytische Studie zur Entwicklung der Religion*, Wien 1927.

¹³ Tato myšlenka se objevuje u Freuda několikrát, srov. Vzpomínka z dětství Leonarda da Vinci, 1910, GW VIII, 195; Psychologie masy a analýza Já; Nespokojenost v kultuře, 79.

přepřerování nevzdáme jenom oslavování kulturních předpisů, že jejich všeobecná revize mnohé z nich zruší, lze předvídat, avšak nikoli toho litovat. Naše úloha smířit lidi s kulturou se právě takto dalekosáhle vyřeší. Nesmí nám být líto, že když budeme kulturní předpisy motivovat racionálně, vzdáme se tím historické pravdy.¹⁴ Tyto v náboženských učeních obsažené pravdy jsou tak deformovány a systematicky zastřeny, že masa lidí je jako pravdu nedokáže rozpoznat. Je to podobný případ jako když vyprávíme malému děcku, že novorozence nosí čáp. I tím říkáme pravdu v symbolickém přestrojení, protože víme, co ten velký pták znamená. Ale dítě to neví, slyší jen podíl deformace, cítí se podvedeno a víme, jak právě z tohoto dojmu vzniká často jeho nedůvěra a neposlušnost vůči dospělým. Dospěli jsme k přesvědčení, že je lépe nesdělovat pravdu v takových symbolických přestrojeních a neodpírat dítěti jeho intelektuálnímu stupni přiměřenou znalost skutečných poměrů.

¹⁴ K rozlišení „historické“ a „materiální“ pravdy se Freud vrací v eseji *Muž Mojžíš*, 3. pojednání, kap. 2, G, GW XVI, 236n; „historickou pravdou“ rozumí zhruba „pravé“ jádro mýtu, jež je ovšem třeba psychoanalyticky rozšifrovat, je to „pravda“ neuvědomělé historické (kolektivní) vzpomínky, např.: ve víře v jednoho boha se projevuje „historická pravda“, že kdysi, na počátku lidstva, existoval praotec, jenž byl zabit svými syny a poté povýšen na boha; toto „povýšení“ je stejný mechanismus jako „deformované“ (nebo transformované) vzpomínky ve snu nebo ve fantazijním bludu.

IX

„Dovolujete si těžko slučitelné rozpory. Nejdříve tvrdíte, že je váš spis zcela neškodný. Nemůže nikomu uloupit jeho náboženskou víru. Protože však - jak se později ukáže - přece jen chcete tuto víru rušit, proč jej vlastně uveřejňujete? Jinde připouštíte, že může být i velice nebezpečné, když se někdo dozví, že se už nevěří v boha. Dosud byl poddajný, a nyní už nebude kulturní příkazy poslouchat. Váš argument, že náboženská motivace kulturních příkazů znamená pro kulturu nebezpečí, spočívá přece na předpokladu, že lze z věřícího udělat nevěřícího; tím si přece naprosto odporujete.“

„Dalším rozporem je, když sice připouštíte, že se člověk neřídí svou inteligencí, že je ovládán svými vášněmi a pudy, zároveň však navrhuje nahradit **afektivní** základy jeho kulturní poslušnosti racionálními. Tomu ať rozumí, kdo může. Mně se zdá, že může platit jen jedno, nebo druhé.“

„Což jste se ničemu nenaučil z historie? Pokus vystřídat náboženství rozumem byl už jednou oficiálně a ve velkém stylu uskutečněn. Vzpomínáte si přece na Francouzskou revoluci a Robespiera? I jak ten experiment rychle a žalostně ztroskotal? Teď se to opakuje v Rusku a na výsledek nemusíme být zvědaví. Nemyslíte, že se smíme domnívat, že člověk nemůže náboženství postrádat?“

„Sám jste řekl, že náboženství je víc než nutková neuróza. Ale touto jeho druhou stránkou jste se nezabýval. Stačila vám analogie s neurózou. Od neurózy je třeba lidi osvobodit. Co přitom bude ztraceno, o to se nestaráte.“

Zdání rozporu vzniklo asi tím, že jsem složité věci probíral příliš spěšně. Můžeme něco doplnit. Tvrdím

nadále, že můj spis je v jednom ohledu zcela neškodný. Žádný věřící se nedá těmito či obdobnými argumenty ve své víře zviklat. Věřící člověk je k obsahům náboženství v jistém smyslu citově vázán. Jsou jistě mnozí jiní, kteří takto nevěří. Poslouchají kulturní příkazy, protože jsou zastrašeni hrozbami a bojí se, dokud musí považovat náboženství za část omezující reality. Tito lidé unikají, jakmile se mohou vzdát víry v reálnou hodnotu náboženství, ale ani na to nemají argumenty žádný vliv. Lidé se přestávají náboženství bát, když zpozorují, že ani jiní se ho nebojí; o nich jsem tvrdil, že se dovědí o zániku náboženského vlivu, i kdybych svůj spis nevydal.

Domnívám se však, že sám kladete větší důraz na druhý rozpor, který mi vytýkáte. Lidé jsou málo přístupni rozumovým důvodům, jsou zcela v područí svých pudových přání. Proč bychom jim tedy pudové uspokojení měli brát a nahrazovat je rozumovými důvody? Ovšem že jsou lidé takoví, ale ptal jste se, zda takovými být musí, zda je k tomu nutí jejich niterná přirozenost. Může antropolog udat lebeční index národa, který má ve zvyku časným bandážováním deformovat hlavičky svých dětí? Pomyslete na skličující kontrast mezi oslnivou inteligencí zdravého dítěte a myšlenkovou omezeností průměrného člověka. Nezaviňuje snad právě náboženská výchova z velké části toto relativní zakrnění? Myslím, že by trvalo velmi dlouho, než by neovlivněné dítě začalo uvažovat o bohu a věcech zázračných. Snad by se pak tyto myšlenky daly stejnou cestou, kterou se ubíraly u prapředků, ale tohoto vývoje se nevyčká, dítě se setkává s náboženstvím v době, kdy o ně ani nemá zájem, ani není schopno pochopit jeho dosah. Zpoždění sexuálního vývoje a předčasnost náboženského ovlivnění, to jsou

přece oba hlavní body programu dnešní pedagogiky, není-liž pravda? Když se pak myšlení dítěte probudí, jsou už náboženská naučení nenapadnutelná. Myslíte však, že je pro posílení funkce myšlení zvláště prospěšné, když se tak významná oblast uzavře pohružkou pekelnými tresty? Nemusí nás udivovat myšlenková chudoba člověka, který se přinutil nekriticky přijmout veškeré absurdity náboženských učen a přehlízet jejich vzájemné rozpory. Nemáme jiný prostředek k ovládnání své pudovosti než svou inteligenci. Jak lze očekávat od lidí pod nadvládou zákazu myšlení, že dosáhnou psychologického ideálu - primátu inteligence? Ženám se obecně přisuzuje tzv. „fyziologická slabomyslnost“, tj. nižší inteligence, než mají muži. Tato skutečnost je sporná, její výklad pochybný, ale jeden argument pro sekundární povahu tohoto intelektuálního zakrnění zní, že ženy trpí tvrdostí časného zákazu přemýšlet o tom, co by je nejvíce zajímalo, totiž o problémech pohlavního života. Pokud kromě sexuální zábrany myšlení působí na člověka v prvních letech života též zábrana náboženská a z ní odvozená poddanská, nemůžeme skutečně říci, jaký vlastně je.

Omezím však svou horlivost a připustím, že se možná též ženu za iluzí. Účinek náboženského zákazu myšlení není snad tak zlý, jak se domnívám, snad se ukáže, že lidská povaha zůstane stejná, i když výchovy nebude zneužíváno k náboženskému ujařmení. Nevím to a vy to také vědět nemůžete. Nejen velké problémy tohoto života se dnes zdají být neřešitelné; i méně významné otázky je těžko rozhodnout. Přiznejte však, že jsme oprávněni doufat v budoucnost, že se snad dá najít poklad, který by mohl kulturu obohatit, že pokus o nenáboženskou výchovu stojí za námahu. Dopadne-li neuspokojivě, jsem ochoten se této reformy vzdát

a vrátit se k dřívějšímu, ryze deskriptivnímu soudu: člověk je bytost omezené inteligence, kterou ovládají její pudová přání.

V jiném bodě s vámi bezvýhradně souhlasím. Je zajisté nesmyslné chtít odstranit náboženství násilně a naráz. Předně proto, že to je beznadějně. Věřící si nedá vyrvat svou víru ani argumenty, ani zákazy. Kdyby se to však u několika lidí podařilo, byla by to ukrutnost. Kdo po desetiletí užíval uspávacích prostředků, nemůže přirozeně spát, když se mu odejmou. Že se účinek náboženských útěch dá srovnat s účinky narkotik, pěkně ilustruje současné dění v Americe. Tam se pokoušejí - zřejmě pod vlivem vlády žen - vzít lidem všechny dráždivé, opojné a požitkářské prostředky a odškodnit je přesycením bázní boží.¹⁵ Také na výsledek tohoto experimentu nemusíme být zvědaví.

Odporuji vám tedy, když dále vyvozujete, že se člověk nemůže obejít bez útěchy náboženské iluze, že by bez ní neunesl tíhu života, krutou skutečnost. Nesnesl by ji ten, komu od dětství vléváte ten sladký či hořkosladký jed. Ale kdo byl vychován střízlivě, kdo netrpí neurózou, nepotřebuje ani intoxikaci, aby ji přehlušil. Člověk pak jistě bude v obtížné situaci, bude si muset přiznat celou svou bezmocnost, nepatrnost ve světovém dění, jehož již nebude středem, nebude předmětem něžné péče dobrotivé prozřetelnosti. Bude na tom jako dítě, které opustilo blahé teplo otcovského domu. Ale což nemá být infantilismus překonán? Člověk nemůže zůstat věčně dítětem, musí konečně ven, do „nepřátelského života“. Můžeme to nazvat „*výchovou*

¹⁵ Narážka na prohibici v USA (1920-33).

k realitě“. Musím vám ještě dokazovat, že jediným záměrem mého spisu je upozornit na nutnost tohoto pokroku?

Asi se obáváte, že člověk v této těžké zkoušce neobstojí. Musíme alespoň doufat. Už to něco znamená, když člověk ví, že může spoléhat na vlastní sílu. Učí se jí pak správně užívat. Zcela bez prostředků přece není, věda ho od časů diluvia mnohému naučila a bude jeho moc jistě i nadále rozšiřovat. A pokud jde o nevyhnutelnosti osudu, naučí se je rovněž odevzdaně snášet. Nač mu předstírat velkostatek na Měsíci, z jehož výnosu ještě nikdo nic nespáčil? Jako poctivý sedláček bude obdělávat svou hroudu, aby ho uživila. Tím, že stáhne svá očekávání od onoho světa a soustředí všechny uvolněné síly na život pozemský, učiní jej asi snesitelným pro všechny a kultura už nebude nikoho utlačovat. Pak bude smět bez lítosti říci s jedním z našich druhů v bezvěrectví: „Nebe přenecháme pro anděly a vrabce.“¹⁶

X

„Zní to velkolepě. Lidstvo, které se vzdalo všech iluzí a získalo tím schopnost zařídit se na zemi snesitelně! Já však vaše očekávání sdílet nemohu. Ne proto, že bych byl tvrdošíjný reakcionář, za kterého mě snad po-

¹⁶ H. Heine, *Německo - Zimní pohádka*, cap. I, přel. Ed. Petiška. - „Druhem v bezvěrectví“ (*mein Unglaubensgenosse*) prý podle Freuda nazval Heine Spinozu, viz *Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten*. 1905, GW VI, 83.

kládáte. Nikoliv, soudím tak z rozvážnosti. Myslím, že jsme si vyměnili role; vy se teď zdáte být snílkem, který se nechává strhnout iluzemi, já zastupuji nárok rozumu, právo skepse. Co jste tu uvedl, se mně zdá být vybudováno na omylech, které smím nazvat iluzemi, protože zřetelně prozrazují vaše přání. Doufáte, že generace, které nebyly v raném dětství ovlivněny náboženským učením, lehce dosáhnou kýženého primátu inteligence nad pudovým životem. To je nejspíše iluze; v tomto rozhodujícím bodě se lidská povaha sotva změní. Nemýlím-li se - o jiných kulturách se toho ví málo -, jsou i dnes národy, které nevyrůstají pod tlakem náboženského systému, a přece nejsou vašemu ideálu blíže než národy jiné. Chcete-li z naší evropské kultury náboženství odstranit, může se to podařit jen pomocí jiného systému a ten by od počátku převzal všechny psychologické rysy náboženství, stejnou posvátnost, strnulost, nesnášenlivost i zákaz myšlení, aby se uhájil. Co si podobného musíte mít, abyste uspokojil požadavky výchovy. Vždyť se jí nemůžete vzdát. Cesta od kojence ke kulturnímu člověku je daleká. Mnoho lidiček by na ní zbloudilo, ponechání bez vedení vlastnímu vývoji by nedospěli včas ke svým životním úkolům. Učení, která budou sloužit jejich výchově, budou vždy omezovat myšlení jejich zralejších let přesně tak, jak to dnes vytýkáte náboženství. Což nevidíte, že nevyhléditelnou vrozenou vadou naší i každé jiné kultury je to, že ukládá pudovému, nedostatečně myslícímu dítěti rozhodnutí, kterým opravňuje jen zralá inteligence dospělého? Kultuře však nic jiného nezbyvá, protože věky vývoje lidstva jsou zhuštěny do několika let dětství a dítě lze přimět k zvládnutí jeho úlohy jen afektivním nátlakem. To jsou tedy vyhlídky vašeho „primátu intelektu“.

„Neměl byste se tedy divit, když jsem pro uchování náboženského učení jako základu výchovy a společenského soužití. Je to praktický problém, nikoliv otázka věcné hodnoty. Protože v zájmu zachování naší kultury nemůžeme otálet s ovlivňováním jednotlivce, až kulturně dozraje - mnozí toho nedosáhnou nikdy -, jsme nuceni dorůstajícímu vnutit nějaký systém naučení, který by u něho zastával úlohu kritice nadřazené základny, k tomu se mi zdá být náboženský systém nejprůhodnější. Přirozeně právě pro onu jeho sílu splňovat přání a utěšovat, v níž vy vidíte „iluzi“. Vzhledem k obtížím poznávat realitu, ba k pochybnosti, zda je to vůbec možné, neměli bychom přehlédnout, že i lidské potřeby jsou významnou částí reality, která se nás obzvláště dotýká.“

„Další výhodu náboženského učení vidím v jedné jeho zvláštnosti, která vám zřejmě velmi vadí. Umožňuje pojmové očištění a sublimování, v němž lze setřít většinu toho, co nese stopy primitivního infantilního myšlení. Co pak zbývá, je obsah ideí, jimž věda neodporuje a ani je už nemůže vyvrátit. Tato přetváření náboženského učení, jež jste odsoudil jako polovičatosti a kompromisy, zabránila roztržce mezi nevzdělanými masami a filosofickými mysliteli a v zájmu zajištění kultury udržela jejich společenství. Netřeba se pak bát, aby se muž z lidu nedověděl, že horní vrstvy „už nevěří v boha“. Doufám, že jsem ukázal, jak se vaše úsilí redukuje na pokus nahradit vyzkoušenou a afektivně hodnotnou iluzi jinou, nevyzkoušenou a indiferentní.“

Nejsem nepřístupný vaší kritice. Vím, jak je obtížné vyloučit iluze. Snad jsou i naděje, k nimž jsem se přiznal, iluzorní povahy. Na jednom rozdílu však trvám. Moje iluze - nehledě na to, že se jejich odmítnutí netrestá - jsou korigovatelné a nemají charakter bludu.

Ukáže-li zkušenost - nikoli mně, ale mým stejně smýšlejícím následovníkům -, že jsme se zmýlili, vzdáme se svých očekávání. Berte můj pokus tak, jak je. Psycholog, který se neklame o obtížnosti orientace v tomto světě, bude se snažit posuzovat vývoj lidstva na základě omezených poznatků, které získal studiem duševních pochodů jednotlivců během jejich vývoje od dětství k dospělosti. Přitom se mu vnucuje názor, že náboženství lze srovnat s dětskou neurózou a optimisticky předpokládá, že lidstvo tuto neurotickou fázi překoná, stejně jako tolik dětí vyrůstá ze své, obdobné neurózy. Tyto poznatky z individuální psychologie mohou být nedostatečné, jejich přenášení na lidstvo neoprávněné, optimismus neodůvodněný; všechny tyto nejistoty vám přiznávám. Ale člověk se často nezdrží, aby neřekl, co myslí, a omlouvá se tím, že to nepřeceňuje.

U dvou bodů musím ještě setrvat. Za prvé neznamená slabost mého stanoviska posílení vašeho. Myslím, že hájíte ztracenou věc. Můžeme sebečastěji oprávněně zdůrazňovat, že lidský intelekt je u srovnání s pudovým životem bezmocný. Ale v této slabosti je cosi zvláštního; tichý hlas intelektu nezmlká, dokud si nezjedná sluchu. Nakonec, byť byl nesčetněkrát odmítnut, prosadí se přece. To je jeden z mála významných bodů, v nichž můžeme být pro budoucnost lidstva optimističtí, zde navazují i další naděje. Prvenství intelektu je jistě velice daleko, ale pravděpodobně přec ne v dálce nekonečné. A protože si patrně určí cíle, jejichž uskutečnění očekáváte od svého boha - ovšem přiměřené člověku, jak to dovoluje vnější realita *Ananké* - totiž lásku k člověku a zmírnění utrpení, smíme říci, že jsme jen dočasnými, nikoli nesmiřitelnými protivníky. Doufáme v totéž, avšak vy jste ne-

trpělivější, náročnější a - proč bych to neřekl? - sobečtější než já a mí přívrženci. Chcete, aby blaženost začala hned po smrti, čekáte od ní nemožné a nechcete se vzdát nároků jednotlivců. Náš bůh *Logos*¹⁷ uskuteční z těchto přání, co příroda mimo nás postupně dovolí, pozvolna, v nedohledné budoucnosti, pro naše potomstvo. Nám, kdož životem strádáme, neslibuje žádné odškodnění. Na cestě k tomuto dalekému cíli musí vaše náboženské nauky padnout, lhostejno, zda se první pokusy nezdaří a první náhrady neobstojí. Víte proč; natrvalo nemůže nic odolat rozumu a zkušenosti, protiklad mezi nimi a náboženstvím je příliš očividný. Tomuto osudu nemohou uniknout ani očištěné náboženské ideje, pokud chtějí zachránit ještě něco ze svých útěch. Omezí-li se však na hlásání vyšší duchovní bytosti, jejíž vlastnosti jsou neurčité a její úmysly nepoznatelné, obrní se sice proti námitkám vědy, ale lidé se o ně přestanou zajímat.

A za druhé: všimněte si odlišnosti vašeho a mého postoje k iluzi. Vy musíte náboženskou iluzi usilovně hájit, je dosti ohrožena, a když ztratí hodnotu, váš svět se zhroutl, nezbude vám než si nad vším zoufat, nad kulturou i nad budoucností lidstva. Tomuto nevolnictví nepodléhám ani já, ani mí přívrženci. Protože se dokážeme vzdát valné části svých infantilních přání, sneseme, když se některá naše očekávání ukáží být iluzemi.

Výchova osvobozená z útlaku náboženských učení snad příliš nezmění psychologickou podstatu člověka, náš bůh *Logos* asi není všemohoucí, může splnit jen malou část toho, co slibovali jeho předchůdci.

Jestliže

¹⁷ Božská dvojice *Logos* - *Ananké* Holand'ana Multatuliho.

to budeme muset uznat, přijmeme to odevzdaně. Neztratíme proto zájem o svět a život, protože máme jednu pevnou oporu, která vám chybí. Věříme, že vědecká práce umožňuje poznávání reality světa, čímž můžeme stupňovat svou moc a uspořádat svůj život. Je-li tato víra iluzí, jsme na tom stejně jako vy, ale věda nám svými četnými významnými úspěchy podala důkaz, že iluzí není. Má mnoho otevřených a ještě více skrytých nepřátel mezi těmi, kdož jí nemohou odpustit, že oslabila náboženskou víru, a hrozí ji srazit. Předhazuje se jí, jak málo nás naučila a jak nesrovnatelně více ponechává v temnotách. Ale zapomíná se přitom, jak je mladá, jak těžké byly její začátky a jak kratičký je časový úsek, v němž lidský intelekt natolik zesílil, aby stačil na její úkoly. Nechybujeme všichni v tom, že soudíme na základě příliš krátkých časových úseků? Měli bychom si vzít příklad z geologů. Žaluje se na nejistotu vědy, která dnes vyhlašuje za zákon něco, co příští generace pozná jako omyl a vystřídá stejně dočasným zákonem novým. Ale to je nespravedlivé a částečně nepravdivé. Proměny vědeckých názorů jsou vývoj, pokrok, nikoliv převrat. Zákon zprvu považovaný za bezpodmínečně platný se ukáže jako speciální případ širší zákonitosti nebo jej omezí jiný zákon, který je objeven později; hrubé přiblížení k pravdě nahradí jiné, pečlivěji přizpůsobené, jež opět čeká další zdokonalení. V různých oblastech jsme ještě nepřekonali fázi bádání, v níž ověřujeme domněnky, které záhy zavrhneme jako nedostatečné; v jiných oborech však už máme ověřeno téměř nezměnitelné jádro poznání. Konečně tu byly i pokusy radikálně znehodnotit vědecké úsilí úvahou, že je vázáno na podmínky našeho ustrojení, nemůže proto poskytnout než subjektivní výsledky, kdežto skutečná povaha věcí mimo nás

zůstává nedostupná. Ale nepřihlíží se tu k některým momentům, které jsou pro pojetí vědecké práce rozhodující, totiž že se naše ustrojení, tj. náš duševní aparát vyvíjel právě v úsilí o prozkoumání vnějšího světa, a že tedy ve své struktuře nutně uskutečňuje jistou účelnost, dále že je sám součástí světa, který máme zkoumat, a že toto zkoumání připouští. Úkol vědy je opsán omezením na to, aby ukázala, jak se nám svět musí jevit v důsledku našeho zvláštního ustrojení, a její konečné výsledky jsou už pro způsob, jakým byly získány, podmíněny nejen tímto ustrojením, ale též tím, co na ně působilo; problém povahy světa pojímaný bez ohledu na náš vnímající duševní aparát je prázdnou abstrakcí bez praktického významu.

Ne, naše věda není iluzí. Iluzí by však bylo věřit, že můžeme dostat odjinud, co ona nám dát nemůže.